

Google keresés Web Kerikata.hu

Google Hirdetések

The Power
of
Knowledge

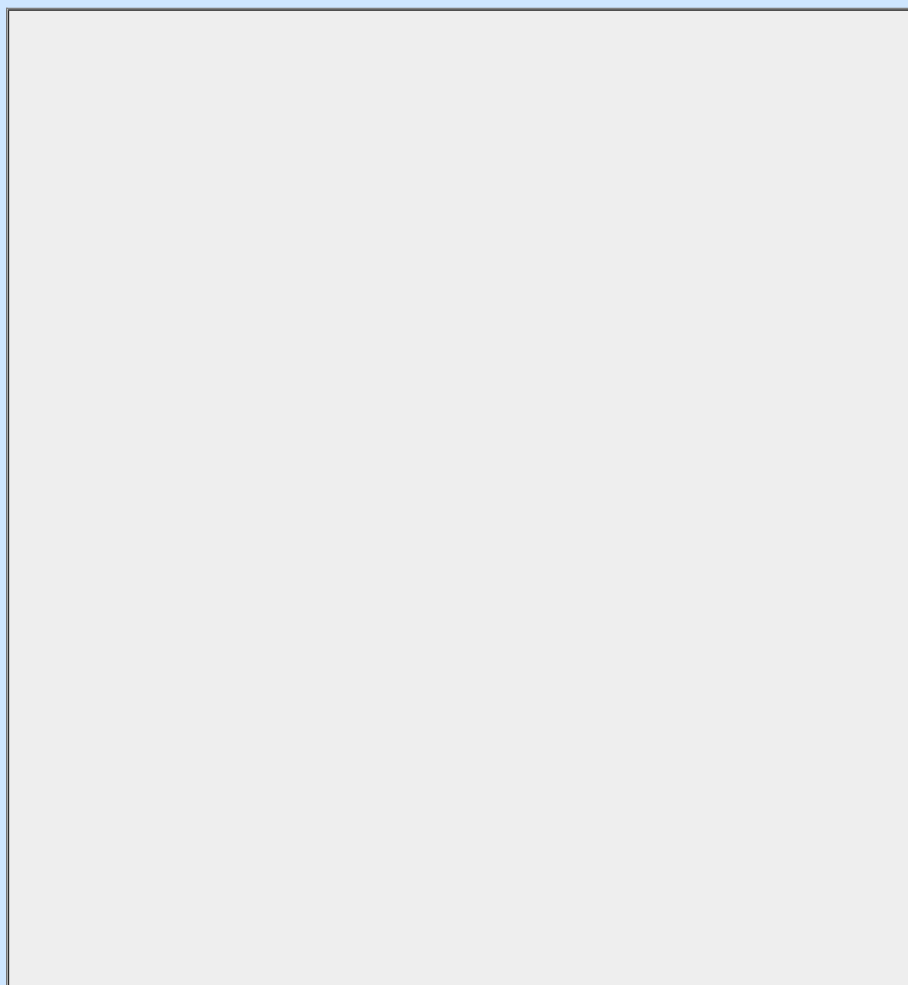
e

rapidschool.eu

Muszlim pedagógiai gondolkodók a középkorban

(Az MTA Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottsága és a Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya felolvasóülése, Budapest, 2002. december 4.)

© 2004 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

Bevezetés

A középkor századaiban számos olyan muszlim, illetve arab nyelven író más tudós élt, aki – egyes művei részeként vagy önálló írásban – a neveléssel kapcsolatos gondolatait is összefoglalta. Munkáik pedagógiai üzenetének bemutatása magyar nyelven mindeztáig nem történt meg, eltekintve Fináczy Ernő 20. század elején készített néhány mondatos leírásától, ami a témát illetően semmiképp nem nevezhető részletes, átgondolt és forrásokon nyugvó elemzésnek.^[1] A téma iránti érdeklődés hiányának egyik legfőbb oka az, hogy a középkorból ránk maradt muszlim pedagógiai írások nagy része csakis arab nyelven olvasható. Jelen előadás megpróbál rövid áttekintést adni az európai nyelvekre lefordított főbb munkák tartalmáról, hangsúlyozva, hogy a téma további kutatást igényel.^[2]

Az iszlám nevelésfilozófiájának alaptétele az a gondolat, hogy a nevelés elválaszthatatlan a vallástól, a nevelés tulajdonképpen célja a muszlimmá válás. Mindenféle ismeretszerzés a vallásos életvitel kialakítását és megerősítését, a muszlim közösségbe való beilleszkedést, a muszlim hit továbbadását és védelmezését, illetve a túlvilági életre való felkészülést célozza. Tudatlan ember nem lehet igazi muszlim, s aki nem ismeri meg az Allah által teremtett világot, az az iszlám követői

szerint sohasem értheti meg és érezheti át az isteni teremtés nagyszerűségét és hatalmasságát. Az iszlám világában a nevelés alapját már a vallás kialakulása óta meghatározza az a hit, hogy a Korán valóban Allah kinyilatkoztatása, melyet utolsó prófétája, Mohamed révén küldött el az emberekhez. Ez, a muszlim vallás legfőbb tanítása egyben a nevelés tartalmát is meghatározza, ami a vallásos ismeretekon kívül morális, politikai, gazdasági, egészségügyi és egyéb tudnivalókat, életvezetési elveket is magában foglal.

A tudás fontosságáról, keresésének útjáról nem csupán a Koránban és a hagyományokban olvasható számos részlet. Szinte egyetlen tudományos könyv sem íródott úgy a középkori iszlám világában, hogy szerzője ne tért volna ki erre a kérdésre. Rendszerezett, a muszlim nevelés filozófiáját, illetve napi gyakorlatát leíró művek azonban csak a 9. századtól íródtak, s ez a tény szerves kapcsolatba hozható az oktatási intézményrendszer kiépülésével. Az iszlám világában is feltűnő az a műfaji sokszínűség, ami a részben vagy egészében pedagógiai tárgyú műveket jellemezte. Tudományos igényű írott értekezések (pl.: al-Zarnúdzsi, Ibn Khaldún) éppúgy szerepelnek a palettán, mint utópisztikus (nevelés)filozófiai művek (pl.: Ibn Tufajj) vagy verses formában összefoglalt leírások. Igen gazdag tehát az arab nyelvű pedagógiai szakirodalom, amelynek mindezüdig csak elenyésző töredéke olvasható magyar, sőt európai nyelveken is.

Korai pedagógiai gondolkodók

Az első pedagógiai gondolkodók közül való a muszlimok körében az iraki *al-Dzsáhid* (780-869). Ő például különösen sokat foglalkozott a tanárok munkájával, több művében is részletesen jellemezte a tanártípusokat.^[3] *Ibn Szahnún*, a tuniszi születésű szerző szintén a tanárokról írt egy rövid művet. Ebben hosszasan értekezett arról, miként kell tanítania a tanárnak a Koránt és annak segéd tudományait; hogy milyen fizetség jár neki a szülőktől, és arról, hogy hogyan kell megállapodni az apával. A szerző részletezte a testi büntetés különböző módjait, kiemelve azok szoros összefüggését a diák életkorával és az elkövetett vétség súlyosságával, és hangsúlyozta az irgalmas és könyörületes, következetes bánásmódot. A mű – hasonlóan több más ilyen témájú munkához – úgy került megírásra, hogy szerzője minden kijelentését igyekezett alátámasztani azzal, hogy feltűntette, ki től hallotta vagy tanulta a műben leírt gondolatokat.^[4] Segítségével így felgöngyölhető az iszlám világán belül létező tanítványi láncolat (*szilszila*) egyik fonala, a hagyományok átadásának módja.

A 8. századtól kezdve – folytatva a régi, például perzsa hagyományokat – a muszlim világban is megjelentek az uralkodók neveléséhez szánt pedagógiai-erkölcstani útmutatók (intelmek, illetve királytűkrök). A középkorból több muszlim királytűkrök is fennmaradt, például az a könyv, amelyet <>Amir Kajkawusz Ibn Iszkandar Ibn Ghabusz Ibn Ziar, Tabarisztán uralkodója (1049-69) írt élete végén, 63 évesen, fiának, *Gilán-Shah-nak*, „Ghabusz Könyve” (*Ghabus-Náma*) címmel. A helyes és illendő emberi viselkedés taglalása mellett ez a mű szólt a kormányzás problémáiról, a barátság és szerelem sajátosságairól, a gazdagságról és jólétről, a házasságról és a családi életről, a nevelés tartalmi kérdéseiről, a szakmai jellegű ismeretekről és számos egyéb témáról. Az ókori Indiából származó, arabra is átültetett és nagy népszerűséget megért *Kallila és Dimna* című mesegyűjteményt szintén úgy tartották számon, mint a jó kormányzásra tanító munkát.^[5] Hasonló művet írt idős korában, 1092-ben a neves iskolaszervező, *Nizám al-Mulk*, „A kormányzás könyve” (*Szijaszat-Náma*) címmel. A mű „Királyok erkölcsi” (*Szajr al-Mulúk*) elnevezéssel is ismert volt a középkorban. Az öt nagy fejezetből álló munka Málik Sah felkérésére íródott. A kötet tulajdonképpen politikai és nevelési tanácsok gyűjteménye. A 11. században jelent meg egy másik, mintegy 50 különböző értekezést tartalmazó mű is egy olyan tudós társaság tagjainak tollából (*Ikhván al-Szafá*), akik kifejtették, hogy a tudás végcélja az, hogy létrejöhön egy jobb (utópisztikus) társadalom, amelyben a közösség vezetői a legműveltebb emberek.^[6]

Al-Ghazzáli pedagógiája

Más muszlim misztikusok és vallásbölcselek tollából is sok egyéb olyan mű született a középkor során, melyben érintőlegesen szó esik a nevelésről, ám rendszerező nevelésfilozófiai mű a 11-12. század fordulójáig nem íródott. Al-Ghazzáli volt az a polihisztor, a bagdadi Nizámijja iskola vezetője, aki több művében részletesen foglalkozott a pedagógiával is, például „A hittudományok felélesztése” (*Ihjá ulúm al-dín*) címűben, vagy híres tudományrendszerező munkájában, a „Bevezetés a tudományokba” (*Fátihat al-^oulúm*) címűben. E művében célkitűzése szerint azért foglalta össze a tudományok rendszerét, hogy a felállított hierarchia segítségével hasznosabban és jobban tervezhető legyen a tanulás, melynek végcélja az erkölcsi tökéletesedés, mely erkölcsös és tudós ember kialakulásához vezet ebben az életben, és Allahhoz hasonlatossá tesz a túlvilágon.^[7] Ő is hirdette, hogy Allah megismerésének és szeretetének útját csakis a tudás nyithatja meg, ezért a tanulás minden hívő kötelessége. Ha a tanár más célból lát a tanításnak, és ha a diák törekvései hamisak, akkor maga a tudományos cselekvés is álságossá, az isteni törvények szempontjából feleslegessé és mulékonná válik. Két legfőbb veszélyként említette művében a tanítás piacosságát, a „piaci szellem” megjelenését az oktatásban, illetve a disputák bizonyos fajtáinak káros mivoltát (például azt a szituációt, amikor a vitatkozók nem képesek uralkodni magukon, és józanságukat elveszítve, emberi mivoltukból kivetkőzve vitatkoznak).^[8]

Műveiben kiemelte a tanár és diák közötti jó kapcsolat fontosságát, azt, hogy a tanár mindenkor bánjon szeretettel, kedvesen tanítványával, viselkedjen velük becsületos és tisztelettudó módon. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a diákok hibáit minduntalan javítani kell, hol intésekkel, hol pedig dicsérettel a helyzettől függően, a veszekedést viszont kerülendőnek vélte. A nevelés eredményességének alapját abban látta, hogy a gyermeket távol kell tartani a rossz társaságtól. Lényegesnek tartotta megemlíteni, hogy egyetlen tanár se szidalmazza soha más tanártársát a diákok előtt! Kiemelte, mennyire fontos a tanár példamutató magatartása, hiszen „tettei megcáfolhatják szavait”.

Bár al-Ghazzáli pedagógiai rendszerében a tanár fontos és nélkülözhetetlen segítője a tanulásnak, e misztikus szerző nagy hangsúlyt fektetett a diák helyes magatartásának jellemzésére. Hangsúlyozta, hogy a tanulás maga egy muszlim diák esetében vallásos aktus, és ennek szellemében kell viselkednie. Aláhúzta a személyes erőfeszítések (*dzsihád*) fontosságát, és az abbéli igyekezetet, hogy a diák minél több tudományágban járatos legyen. Az isteni megvilágosodáshoz azonban al-Ghazzáli szerint nagy szükség van a meditációra, az elgondolkodásra, ezért jobb, ha a diák tanulmányai idejére elkülönül a világi és családi kötelességeitől, és a mindennapi élet zajától és zavaró körülményeitől távol jámbor, ájtatos életet él, különböző tanulmányokkal kiegészítve.^[9]

Al-Ghazzáli szerint az elsajátított tudással ugyanazt teheti az ember, mint a vagyonnal: először is meg kell szereznie, utána gondoskodnia kell a megőrzéséről, s költségekkel belőle, áldásait magára, illetve embertársaira fordítva. Az első állapotban

vannak a diákok (gazdasági értelemben vett „társaik” a szegények), azután következnek a tudósok („társaik” a gazdagok). Ám al-Ghazzáli önző tudósnak tartotta azt, aki tudását megtartja magának, és legnemesebb, legnagyobb szerinte az a bölcs (az a nagylelkűen adakozó gazdag), aki életét és kincsét (tudását, illetve vagyonát) mások boldogulásának szenteli.^[10]

A több, mint 70 könyvet megalkotó neves tudós számos további műve is tartalmaz nevelésfilozófiai, etikai részleteket, mint például „A kormányzás szabályai” (*Mizán al-ʿAmal*). Al-Ghazzáli gondolatait halála után mintegy 400 esztendőn keresztül ismételték a muszlim világ pedagógiai gondolkodói, alig hozzátevé valamit az írásaihoz.

Al-Zarnúdzsi módszertani könyve

Saját korában és a későbbi időkben is nagy népszerűsége tette szert egy másik középkori arab tudós, *Burhán al-Din al-Zarnúdzsi*, aki 1203-ban igen hangzatos címmel készítette el pedagógiai tárgyú értekezését: „A diák nevelése – A tanulás módszerei” (*Taʿlīm al-Mutaʿallim Tarīq al-Taʿallum*).^[11] A szerző életéről igen keveset tudunk, csupán annyi bizonyos, hogy a 12-13. század fordulóján élt, és a hanafita jogi iskola követőjeként jogtudománnyal foglalkozott. Könyve titka nyelvezetében, élvezetes és választékos stílusában rejlik. Az egyszerű, közérthető nyelven íródott pedagógiai mű diákok számára kíván elméleti és gyakorlati útmutatást adni a tanuláshoz. Szerzője – számos elődjéhez hasonlóan – pontosan feltüntette, hogy az általa idézett gondolatok kitől származnak. Valamennyi, a műben tárgyalt szűkebb és tágabb témaköréhez versek, anekdoták, közmondások tucatjait gyűjtötte csokorba, hogy mondanivalóját alátámassza, illetve korábban élt neves szerzők műveiből vett részletekkel hitelesítse. Így az olvasmány nem csupán érdekes, hanem hihető is olvasója számára. A kiválóan szerkesztett, arányos fejezetekből álló munka legnagyobb érdeme talán az, hogy bölcs és fontos, vallásokon és kultúrákon, időn és téren átívelő fejtegetéseket tartalmaz a tudás, a bölcsesség elérése kapcsán. Világosan kifejti a szerző, hogy a tanulás az egyetlen olyan eszköz az ember kezében, mely származásától és szerencsétől, vagyoni helyzetétől és lakóhelyétől függetlenül felemelheti, és elvezetheti Istenhez.

Művének születése kapcsán az elemzők úgy vélik, hogy al-Zarnúdzsi nagyon sok olyan diákot látott maga körül, akik ugyan jelentős erőfeszítéseket tettek tudományos előmenetelük érdekében, tanulásra fordított munkájuk azonban mégsem hozott igazi sikereket és eredményt. A szerző szerint mindennek elsősorban az volt az oka, hogy a nehézségek láttán hamar felhagytak kitűzött céljaik teljesítésével. Ennek hátterében szerinte az áll, hogy nem ismerték a helyes tanulási módszereket, vagy ha ismerték is azokat, nem voltak elég szorgalmasak, kitartóak, vagy elvesztegették az idejüket.^[12]

A tananyag kiválasztása és elrendezése fontos részét képezi a műnek, al-Zarnúdzsi szerint a jogtudománnyal és az orvoslással, illetve az ezeket kommentáló „segédtudományokkal” kell foglalkozniuk a diákoknak. A (vallás)jog ismerete szerinte az élet minden pillanatában fontos az ember számára, hasonlata szerint épp annyira létszükséglet, mint például az étel. Az orvostudomány eredményeinek ismerete viszont csak bizonyos esetekben hasznosítható. Egyes gondolatai okán al-Zarnúdzsíról elmondható, hogy sok tekintetben rokonítható a nála jóval később élt európai pedagógiai-filozófiai gondolkodókkal, például Montaigne-nyel, Locke-kal. Az arab szerző nagyon lényegesnek tartotta például az eredményes tanulás és boldog élet szempontjából azt, hogy mindenki azzal a tudománnyal foglalkozzon, ami számára hasznos, amihez kedvet, hajlandóságot érez. Inkább a megértést, mint a magolást és vak elfogadást tartotta fontosnak. Azt is sugallta, hogy a diákot nem szabad túlterhelni, helyesen kell megválasztani a tanulás, ismétlés és pihenés arányát és időpontját. Bár ő is leszögezte, hogy az ember a bölcsőtől a sírig tanul, azt is kiemelte, hogy vannak olyan életkori szakaszok, amelyek különösen alkalmasak az ismeretszerzésre. Kiemelkedő helyen említette a kamaszkor előtti időszakot, amikor a gyermekek természetes kíváncsisága jelentős hajtóerő a tanulásban.

Ibn Tufajl, az „arab Rousseau”

Nem csupán al-Ghazzáli vagy al-Zarnúdzsi gondolatainak ismétlődését láthatjuk a kora újkori és modernkori Európában, ha a pedagógiai filozófia forrásait áttekintjük. Rousseau gondolatainak korai kifejtőjét is felfedezhetjük a középkori muszlim világban. Ha precízen akarunk fogalmazni, akkor – alcímünkkel ellentétben – tulajdonképpen Rousseau-t nevezhetnénk „svájci Ibn Tufajl”-nak. Ibn Tufajl a 12. század kiemelkedő arab filozófusa volt, aki jelentős hatást gyakorolt a hispániai-arab, majd szélesebb értelemben az európai gondolkodásra. Európában „Az autodidakta filozófus”, hazánkban „**A természetes ember**” címmel emlegetett, illetve kiadott utópisztikus műve fontos művelődés- és neveléstörténeti forrás, amelyben az ember természetes nevelődéséről írt.^[13]

A Guadixban (Granada mellett) született tudós, Ibn Tufajl (megh. 1185), arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan juthat el a világ megismeréséhez, az Allahal való szellemi egyesüléshez az ember, ha egy lakatlan szigeten, állatok között nő fel. Valójában annak megválaszolásával próbálkozott ebben az utópisztikus műben, hogy a hit vagy a tudás az előbbrevaló, melyik segíti jobban a megismerést. A mű tulajdonképpen egy fiúnak, Hajj Ibn Jakzán-nak a története, aki az Indiai-óceán egy lakatlan szigetén nő fel. A főhős neve „beszélő név”: Eleven, Éber fia („Eleven” a fiú, vagyis az ember maga, „Éber” pedig az Isten, tehát maga Allah). A szerző ezzel a névvel is kifejezte azt a gondolatát, mely a regény egészében jelen van: az emberi lélek része a világlelékeknek, magának az istenségnek.

Ibn Tufajl – saját bevallása szerint – azért írta meg művét (mely Ibn Szína „Keleti bölcsesség” című művének mintájára egy ember fejlődését vázolja, és amely támaszkodik Ibn Báddzsá /Avepace/ „Magános ember vezetése” című művére), hogy megossza olvasóival a bölcsesség elérésére vonatkozó azon titkokat és misztériumokat, amelyeket ő maga ismert, és amelyeket már évszázadokkal korábban nagyra becsülték a tudósok. Az arab filozófus műve tehát az ember tökéletesedésének útjáról szól, a szerző pedagógiai gondolkodása az emberről vallott felfogásának kifejeződése. Szerinte az ember olyan teremtmény, aki Allah felé tart, a tanulás, a megismerés célja az istenséggel való misztikus egyesülés. Ez a pedagógia tulajdonképpen az emberi akarat erőfeszítéseiről szól, az állhatatos tanulásról, az aszkétikus harcról, az érzéki és szellemi megismerés tökéletesedéséről, a végső Igazság eléréséről.^[14]

A főhős értelmi fejlődése a már Arisztotelésznél is jól ismert, és a középkori arab filozófusok által is kedvelt és gyakran emlegetett 7 éves időszakok szerint került kifejtésre. Ibn Tufajl ismerte a megismerés négy fokozatára (4x7 év) vonatkozó, al-Ghazzáli által leírt jellemzést. Eszerint az első hét év az érzéki szemlélet, a következő az értelemszerű megismerés, az azt követő a gondolkozó ész, az utolsó pedig az átélés, az intuíció korszaka. (A középkori bölcselők egészen *Nicolaus Cusanus-*

ig (1401-1464) ezt a szakaszolást használták.) A regény azonban nem csupán Hajj 28 éves koráig kíséri nyomon fejlődését, utána többször is szóba kerül a hét éves ciklusok említése (például amikor a férfi 50 éves, a regényben az áll, hogy a 7. hét évén is túl volt...).

Ibn Tufajl szerint tehát az ember jelentős fejlődésen megy át élete során, egyes fejlődéslélektani szakaszaiban más és más módon reflektál a világ dolgaira. A szerző szerint az ember testi és lelki kiteljesedése lehetséges, és élete értelme szempontjából elengedhetetlen. Ez az avicennai gondolatokból ihletet merítő utópia nagy hatással volt több arab és európai gondolkodóra. Dualista felfogása például (vagyis az, hogy a lélek halhatatlansága mellett az anyag örökkévalóságát is elképzelhetőnek tartotta) hatott Ibn Rusd-ra. A 17. században Európa is felfedezte művét, 1671-ben Edward Pococke latin fordításban adta közre, és hamarosan készült angol és német nyelvű változat is. Egyes feltevések szerint ebből a műből vette alapötletét Defoe a „Robinson Crusoe” megírásakor.

Ibn Khaldún a nevelésről

A muszlim gondolkodástörténet óriása, Ibn Khaldún volt az, aki a 15. században újabb lökést adott a muszlim nevelésfilozófiának is, miközben történefilozófiai elmélkedést folytatott. Alapvetése, mely szerint az ember társas lény, a nevelésről vallott felfogását is meghatározta: szerinte a tanulás folyamatát alapvetően befolyásolja az az anyagi, szellemi és lelki közeg, amelyben a tanuló ember él. Nevelésfilozófiája – elődeihez hasonlóan – a muszlim vallásfilozófián alapul, vagyis hirdette, hogy az ember ismeretszerzésének célja a próféta által közvetített isteni gondolatok befogadása és az azoknak való engedelmesség, az ezvilági és a túlvilági boldogság elérése.

„Bevezetés a történelembe” (*Al-Muqqadima*) című művében a világról való ismeretszerzés több fajtáját különböztette meg.^[15] Ennek legalacsonyabb szintje szerinte az érzékelés útján történő tapasztalatszerzés, mely nem csupán az emberre, hanem más élőlényekre is jellemző. Az embernek azonban gondolkodó képesség is megadatott, amely „azokkal a képekkel foglalkozik, amelyek túl vannak az érzéki észlelésen és azon a tevékenységen, amelyet az ész végez azokkal az analízis és a szintézis során.”^[16] Erre, a gondolkodás képességére Ibn Khaldún szerint akkor tesz szert az ember, ha az „állati jelleg” már teljesen kifejlődött benne. Ezen belül leírta a megkülönböztető, a tapasztalati és az elmélkedő értelmet. Művében az emberi értelemről eredő (*aklijját*) tudást elkülönítette attól, amelyik a hagyományokból származtatható (*naklijját*).^[17] Ez utóbbi esetében nincs helye az értelemnek, ezt a fajta tudást egyszerűen tovább kell adni nemzedékről nemzedékre (kivéve azokat az ismereteket, melyek tartalmának vallásos alapelvekhez való kapcsolódása csak analógiás úton érthető meg). A tudás átadása véleménye szerint külön mesterség (*sziná^ca*), ahhoz tehát nem ért bárki. A diákoknak fokozatosan, szellemi képességeikhez mérten kell „adagolni” az ismereteket, és törekedni kell a beható (nem rövidített vagy tömörített, nem felszínes) ismeretszerzésre. Ibn Khaldún is sikraszállt a sokszínű tudásanyag elsajátításáért, ennek előmozdítása érdekében ő is készített egy, a tudományok hierarchikus rendszerét bemutató leírást.

Összegzés

Előadásunkban megpróbáltuk röviden összefoglalni a „középkori” (7-15. század) muszlim nevelésfilozófiai gondolkodás főbb jellemzőit és eredményeit, felvillantva több kiemelkedő, európai tudósok által is ismert és emlegetett korabeli szerző pedagógiai tárgyú műveit. A téma feltárására irányuló kutatásunk jelenlegi szakaszában megállapíthatjuk, hogy az iszlám világában fontos, az egyetemes neveléstörténet bemutatása kapcsán említésre méltó pedagógiai írások születtek. Jóllehet, e művek számbavétele, európai nyelvekre történő lefordítása, tartalmi elemzése, a velük kapcsolatos hatásvizsgálatok elvégzése már megindult, ezeknek a munkálatoknak a végigvitele a 3. évezred kutatóira vár.

• A tanulmány az OTKA ifjúsági pályázata keretében készült (F 032219)

JEGYZETEK

1. L.: *Fináczy Emő*: A középkori nevelés története. Budapest, 1926. „Muszlimok és zsidók” című fejezet, 289-296. o.
2. Nakosteen már 1964-ben megfogalmazta (10 pontba szedve) a „nyugati” neveléstörténet-írás ezzel kapcsolatos feladatait. Szerinte például az egyik legfőbb teendő, hogy számbavételük után le kell fordítani arab és perzsa nyelvről a rendelkezésre álló műveket, és széles körben, több európai nyelven annotált bibliográfiákat kell közzétenni e témával kapcsolatosan. Könyvében ő maga angol nyelven több száz tételből álló, annotált bibliográfiát jelentetett meg a középkori muszlim pedagógiai irodalom körébe sorolható művekről. *Nakosteen, Mehdi*: History of Islamic Western Education A. D. 800-1350. University of Colorado Press, Boulder, Colorado, 1964. 76-77. o. és 93-106. o.
3. *Tibawí, A. L.*: Origin and character of al-madrasah. In: Arabic and Islamic Themes. Luzac & Company, London, 1976. 191-192. o.
4. *Ibn Sahnún*: Le livre des règles de conduite des maîtres d'école. In: Revue des Études Islamiques, 21. vol. Librairie Orientaliste, Paris, 1954. (Közézetesi, ford.: Lecomte, Gérard)
5. Kalíla és Dimna. Klasszikus arab mesék. Fordította: *Prileszky Csilla*. Európa Kiadó, Budapest, 1978.
6. L. erről: *Bausani, Alessandro*: L'Enciclopedia dei Fratelli della Purita. Riassunto, con introduzione e breve commento dei 52 trattati o epistole degli Ikhwan as-Safa. Nápoles, 1978.
7. L. erről: *Kéri Katalin*: **Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában**. In: Muszlim művelődéstörténeti előadások. Iskolakultúra Könyvek 10. Pécs, 2001. Szerk.: Tüske László. 46-67. o.
8. *Galino, María Ángeles*: Historia de la educación I. Edades antigua y media. Gredos, S. A., Madrid, 1968. 470. o.
9. *Tibawí*: Arabic and Islamic Themes... i. m. 194. o.
10. *Galino*: Historia de la educación I. i. m. 470-471. o.
11. *Az-Zamújí*: Instruction of the Student: The Method of Learning. King's Crown Press, New York, 1947. Ford., bevez.: Grunebaum, G. E. von-Abel,

- M. Theodora; és *Az-Zamújji*: Instrucción del estudiante: el método de aprender. Libros Hiperión, Madrid, 1991. Ford., bevez.: Kattan, Olga.
12. *Grunebaum, G. E. von-Abel, M. Theodora*: *Az-Zamújji's Contribution to the Problem of Learning*. In: *Az-Zamújji: Instruction of the Student...* i. m. 3. o.
13. *Ibn Tufajl*: **A természetes ember**. Gondolat, Budapest, 1961. Fordította: Katona Tamás; és *El filósofo autodidáctico*. Publicaciones de las Escuelas de Estudios Arabes, Madrid, 1948. Trad.: González Palencia Angel.
14. Lásd: *Capitan Diaz, Alfonso*: *Historia del pensamiento pedagógico en Europa*. Dykinson, Madrid, 1991. 206. o.
15. *Ibn Khaldún*: *Bevezetés a világtörténelembe*. Osiris, Budapest, 1994. Fordította: Simon Róbert.
16. Uo. 435. o.
17. *Tibawí*: *Arabic and Islamic Themes...* i. m. 196. o.

TOVÁBBI AJÁNLOTT IRODALOM

- *Dodge, Bayard* (1962): *Muslim Education in Medieval Times*. The Middle East Institute, Washington.
- *Fakhry, Majid* (1983): *A History of Islamic philosophy*. Longman, London, Columbia University Press, New York.
- *Haro, Augustin Serrano de* (1926): *Abentofáil y El filósofo autodidacta*. La Comercial, Guadix.
- *Kéri Katalin* (2002): **Nevelésügy a középkori iszlámban**. Iskolakultúra könyvek 16., Pécs.
- *Rosenthal, F.* (1970): *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden.
- *Sarwar Ghulam* (1996): *Islamic Education: its meaning, problems and prospects*. In: *Issues in Islamic Education*. The Muslim Educational Trust, London.
- *Shalaby, Ahmad* (1954): *History of Muslim Education*. Dar al-Kashshaff, Beirut.
- *Tritton, A. S.* (1957): *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*. Luzac and Co. Ltd. London.
- *Vajda, Georges* (1983): *La transmission du savoir en Islam (VIIe-XVIIIe siècles)*. Ed.: Cottart, Nicole. Variorum Reprints, London.